

ZÁVADA PÁL:

„... A CÉ BETŰ OTT VAN
A HÁTUKON”

Diósi Ágnes „Cigányút” című szociográfijáról

Kezembe vettem Diósi Ágnes könyvét, belelapoztam, felütöttem hátul a tartalomjegyzékét, majd szemem a túloldal aljára, az utolsó mondatra tévedt: „Köszönettel tartozom a nyírvasvári Rostás családnak és mindazoknak a cigány családoknak, akik otthonukba, bizalmukba, szeretetükbe fogadtak, megkínáltak ételükkel, tiszta ágyat adtak nekem, nyelvükre, dalaikra, meséikre, szokásaikra tanítottak, és megtiszteltek azzal, hogy vállamra tették életük terheit.”

Soha ilyen szép köszönő-mondatot nem olvastam. Talán nem is való már manapság recenzióban „érzelmi hatásokról” szót ejteni, kivált nem olyan „tényirodalom” kapcsán, amelyről okoskodni illenék, mégis meg kell mondanom, összeszorult a torkom. S akkor még, ha már ez a hangütés zúg, hadd idézzem fel korábbi, hasonló élményeimet is. Az egyik 1978-ból való, egy szülőszüretelés délutánján, a homokban ülve olvastam végig a „Szürke falak, szürke rácsok” című szociográfiát, majd évekkel később egy salgótarjáni interjúzás estéjén, kollégiumi szobában a „Józi” címűt. Torokszorítóak voltak. Mindkettő a régi Mozgó Világban jelent meg, mint ahogy, úgy emlékszem, ebben a szociográfia műfajának legendás újjászületését felmutató folyóiratban (amelyet aztán mérhetetlen károkat okozva pusztítottak el) olvashattam arról, ahogy Diósi Ágnes HÉV-re, buszra száll, beszélőre csomagot visz, a látogatási idő leteltével cigányasszonyokkal presszóban beszélget, távoli cigánytelepekre utazik, kálódó fiatalokat lakásába hív, anyákat keres fel, süt-főz meg koccint velük.

Tisztelem ezért Diósi Ágnest.

Nem tudom persze különválasztani, hogy mi az, ami a magatartásában-cselekvéseiben tetszik, és mi az, ami az íráisában. De az íráisából tudom azt, amit tisztellek. Ez az asszony úgy dolgozik és úgy él, hogy diszkrétan tükröt tart sokunk elé, akik asztal mellől szeretünk felvilágosultan „okosakat” gondolva elítéletmentesek és

kritikusan leleplezők lenni. Vagy akik simulékony papírokból, diszkrétan zümmögő gépekből szeretjük kibontani az igazságocskákat, mindennapi önigazolásainkat abból nyerve, hogy „ez a mi nagyon fontos dolgunk, másé pedig más”. Nem azt mondom, hogy sokkal terhesebb és áldozatosabb a Diósi Ágnes útját járni, ezt talán ő maga utasítaná vissza, mert kiviláglik könyvéből, hogy öröm ez neki, és a cigányság iránta való bizalma számára megtiszteltetés. De azt meg nekünk, olvasóknak kell elmondanunk, hogy Diósi Ágnes életprogramja, írott és cselekvő munkája olyan ritka kincs, amellyel ő ajándékozza meg a szűkebb-tágabb világunkat, cigányokét és nem-cigányokét.

Hallom és olvasom, hogy a „Cigányút”-ról — ahogy mondani szokás — „megoszlanak a vélemények”. A „cigányügyben” tevékenykedők egyik része számára a szerző magatartása túllontúl megértő, „kritikátlanul elfogult a cigányok iránt”, a könyvkritikusok némelyike szerint pedig az írás nem eléggé „objektíven” helyzetfeltáró, nem domborítja ki „az igazság másik arcát”. Magam nem tudnék „objektíven” igazságot tenni. Mert nemcsak a tényirodalom nem „a hűvös tárgyilagosság műfaja”, a bírálat sem. Diósi Ágnes folyamatosan meggyőz (persze nemcsak mondatainak értelmével, hanem a történetek és érzések hiteles megragadásának készségével, de mint írónak-szociográfusnak ez is a dolga), ezért nem osztom bírálóinak véleményét. Tessék mindenkinek a maga útját járni, úgy tenni és írni, hogy az élet és a mű maga feleljen önmagáért. Szerintem Diósi Ágnesnek igaza van.

Hogy arról értekeznek, mit jelent ez a szociográfia a cigányság ügyének szemzőgéből, nem érzem magam avatottnak. (Szerintem csak jót, erről ennyit.) Inkább arról mondanék valamit, ami (és ahogy) meg van írva.

Óriási és egyszemélyes gyűjtőmunka eredménye ez a könyv, láthatóan tekintélyes mennyiségű interjú, s még több személyes élmény várt írói megformálásra és elrendezésre. Diósi Ágnes jól tudja, hogy még az interjú-hely — egy-egy esettanulmány a perifériára tolt cigánytelepekről (és „cigánykérdésekről”), a „telep-felszámolásra” megindított „cs”-lakásépítési akcióról, csa-

lásokról, a döntéshozói látásmód perifériakusságáról, a hatalmi, területi és jóléti perifériákról. Itt is elmeséltetett és a szerző által személyesen átélt történeteket olvasunk, élő helyzetekből, a cigányok és az ő felemelésükért küzdők mondataiból és feljegyzéseiből, a családi együttlétek vitáiból, a szabad ég alatti közös terek eseményeiből, fagyizás kikísérés közbeni diskurálásokból kerekedik ki a kép.

Iskolában, sőt óvodában tapasztalni ugyanazt az intoleranciát és előítéletességet azért keszervesebb élmény, mint ha ez, teszem azt, munkásszállón történne, mert védtelen gyerekek az elszenvetői (mint a Bevezetésben leírt döbbenetes atrocitásnak is), s gyakran azok az elkövetői, akiknek a gondjaira vannak bízva a cigánygyerekek. Ilyenkor kétségbeesítő arra gondolni, hogy vajon mikor kezdhet felnőni úgy egy nemzedék, hogy már ne hurcolja zsigereiben a lenézettség miatti üldöztes reflexeket. A „Cigány iskola” című rész mindamellett számos, fanatikusan elkötelezett óvónő és tanító heroikus erőfeszítéseit is bemutatja. Nekik nemcsak a főnökeikkel, hatóságokkal kell megküzdeniük, de a szülők és a gyerekek kezdeti bizalmatlanságaival is, sokszor pedig — kudarc esetén — önmaguk hiábavalóságának kétségével is. Életsorsokat sorakoztat fel Diósi Ágnes, például Link Mihály kiskundorozsmai tanítót (megjelenik Wagner Viktória volt apácanővér karitatív tevékenységének példája is), Jávor Ernő rácsevei kántortanítót, a pálmajori Boross tanító-házaspárét, Daróczi Józsefét, aki Újpalotán tanított cigánygyerekeket, csakúgy, mint Vajda Imre, megszólal a kececi majd rácsevei tanító, Karsai Ervin, Kuklay Antal körömi plébános, s végül Rézműves Mihályné, a legendás hodászi cigány óvónő.

Nincs intézményes oltalom, ezért akár a gyerekek tanításában, akár a cigányság szociális felemelésében bármi előrelépés történik, amögött mindig kemény megpróbáltatások, emberi erőfeszítések, nevek állnak. Diósi Ágnes sem tudja valamennyiüket felsorakoztatni, de sajnos nincsenek sokan. A „Szociálpolitikánk ágbogai” című fejezet így egyrészt a cigánylét és a szegénység közös átokká kovácsolódásáról számolhat be, másrészt követnivaló kezdeményezésekről (mint Vörös Borié és Zsigó Jenőé) — miközben a bajok egyre sokasodnak, s a cigányságért elkötelezettek teherbírása véges. (Nem ritka a csalódott belefáradás, s a legszomorúbb kiábrándulás talán a kilátástalanságban felörlődött hajduhadhá-

zi iskolaigazgatónőé, akiben az egykori segítő tolerancia tragikusan fordult a visszájára.)

A stációk egyre reménytelenebbek: „Intézet, börtön”. Történelmileg is megalapozott diszkriminációs logika, jelenkori gyámügyi gyerekablások, államigondozás-elrendelések, intézetek, fiatalokorúak büntetőintézete, börtön. Diósi Ágnes nem fél a legszélsőségesebben szörnyű történeteket sem felidézni, mert tudja, hogy a „jó” és a „rossz” szociográfusi kiegyensúlyoztatásának semmi teteje. Nem állítja, hogy minden intézeti fiatal sorsa szörnyűbb, mint otthon lett volna, de évtizedes tapasztalatai feljogosítják arra, hogy az olvasót, hogy itt is rámutasson a sokszor már faji beprogramozottságokat emlegető előítéletességre és a visszaélésekre. Miközben „a cigányellenes feliratoknak hovatovább folklórja lesz már hazánkban”.

Diósi Ágnes végül visszatér a feloldáshoz, a lélekhez, nem lehet mást tenni, „Akkor is hazámnak mondalak...”, fájdalmasan szép ennek a könyvnek a vége is.

De akárhol üjtük is fel, kitetszik az egész írást átítató leglényegesebb gondolat (bár nincs önálló fejezete): Nem lehet szabadságot és demokráciát kívánva szó nélkül, tétlenül együttélni azzal a ténnyel, hogy közöttünk, mellettünk, legtöbbször életterünk és tudatunk perifériáira szorítva, itt élnek olyan emberek, akiknek a szegénysége, emberi alávetettsége, a „mi világunk” által irritálóan minősített etnikai-kulturális mássága a huszadik században, Európában, de egyáltalán, emberhez méltó társadalomban elfogadhatatlanul rossz helyzeteket teremt. Nem lehet elfogadni sem a szegénységet önmagában, sem az alávetettséget, még ha azt nem terhelik a lenézett nemzetiséghez való tartozás további bélyegei is, nem lehet ezért elfogadni ezeket a tényeket akkor sem, ha egymást hatványozzák. Ezt kell legelőször kimondani (ezt is Diósi Ágnestől tanuljam), még mielőtt egyáltalán szóba kerülne az, hogy ki mit tehetne a sorsa javításáért, ki mennyire áll helyt ezekben a nagyon kemény megpróbáltatásokban, s ki miben hibáztatható. Úgy gondolom, ebben mond Diósi Ágnes alapvetően mást, mint a „cigány-ügyek” számos más szolgálója.

Kerüljön remek könyve minél több „jóakarató ember” kezébe.

BAJOMI IVÁN:

**AZ ÉLETÚT FELÉN TÚL...
DE MÉG AZ ÖREGSÉGEN INNEN**

(Xavier Gaullier: La deuxième carrière, Seuil, Paris, 1988, 412. p.)

A hatvanas évek kedvenc témája, az ifjúsági probléma után napjainkra kezd más korosztályokkal is többször foglalkozni a társadalomkutatás illetve a publicisztika. Így például az 1988-as év egyik francia könyvsikere, Xavier Gaullier „A második karrier” című műve arról tájékoztat, hogy a világ fejlettebb régióiban a közelmúltban jelentősen megváltozott az idősebb, de még nem igazán öreg korosztályok helyzete.

A második világháborút követő közel három évtizedes periódusban a szociológusok, publicisták csak két, igen elnagyolt, ugyanakkor egymással megegyező szembeállított életkori szakaszt, az ún. aktív és nyugdíjas periódust különböztették meg a felnőttek életútján belül. Gaullier, statisztikára, sajtóközleményekre illetve saját és mások szociológiai kutatásaira támaszkodva azt állítja, hogy különböző változások következtekben ma már egyre tarthatatlannabb ez a korábbi merev felosztás, és egyben arra irányítja az olvasó figyelmét, hogy napjainkra mindinkább kirajzolódnak annak egy olyan új, köztes korcsoport körvonalai, amely a nyugdíjkorhatár előtt és után állókat egyaránt magába foglalja. Ezt az életkori szakaszt jobb híján az „új életkor”, az „érett életkor” illetve a „második karrier” elnevezéssel szokták illetni.

Könyve első részében a szerző azokat a munkaszervezeteken belüli ártrendezéseket, illetve a foglalkoztatáspolitikai azon változásait tárgyalja, melyeknek döntő szerepük van eme új korcsoport „létrejöttében”.

Ennek kapcsán Gaullier első helyen a hetvenes évek derekától felerősödött gazdasági modernizációs hullámokat említi, lévén, hogy ezek igen bizonytalanra tették az idősebb dolgozók munkaerőpiaci helyzetét. Az ötödik, hatodik X-et taposók pozícióinak megrendülése részben arra vezethető vissza, hogy az egyre nagyobb méreteket öltő munkanélküliség kordában tartása érdekében a jóléti államok az 1970-es évektől kezdve mind szélesebb körben tették lehetővé a kordkezdéses nyugdíjaztatást. Az idő előtti nyugdíjazás egyes országokban olyannyira gyakorivá vált, hogy alig húsz év alatt hozzátvetőleg egyötödével csökkent az 55–59 év közötti férfiak foglalkozta-

tottsági szintje (a legnagyobb csökkenést mutató Hollandiában például 93%-ról 71%-ra esett vissza ez az érték 1960 és 1983 között). Noha a kordkezdéses nyugdíjazás sokak számára azzal egyenlő, hogy a vártnál korábban mentesülnek a fárasztó vagy monoton munkafeladatok alól, Gaullier elemzései szerint e megoldásnak is van jó néhány hátrulatója. Egyfelől a kordkezdéses nyugdíjazás hatálya nemcsak a munkában megfáradtakra, hanem az erejük, alkotóképességük teljében lévő alkalmazottakra, egyes dolgozókra is kiterjedhet. Másfelől, a iparágakban az 50 vagy akár 45 éves feleslegessé minősülési óriási pszichikai terheket ró az érintett személyekre, és az sem mellékes, hogy a kényes nyugdíjazások következtében számottevő szakismeret, munkahelyi tapasztalat is veszendőbe megy egyik napról a másikra.

Az idő előtti nyugdíjazás mellett a struktúraváltással, illetve általában a válságfolyamatokkal összefüggő tömeges elbocsátások is hozzájárultak ahhoz, hogy bizonytalanabbá vált az életút felén túljutott dolgozók munkaerőpiaci pozíciója. Az idősebbek térvesztését többek közt az idézi elő, hogy körükben összességében nagyobb az alacsonyabb képzettségűek aránya, mint az utánuk következő nemzedék tagjai között, és ennek következtében nehezebben tudnak megfelelni a technológiaváltással együttjáró új követelményeknek. Az idősebb korcsoportok sebezhetőségét az is növeli, hogy a munkáltatók illetve az állami szervek „takarékosági” megfontolásokból nem szívesen áldoznak a már nem kimondottan fiatal alkalmazottak átképzésére. Mivel az elbocsátott idősebb dolgozók állászerzési törekvéseit sokkal ritkábban koronázza siker, mint a fiatalabbakét, sokan olyan, nem túl előnyös megoldások elfogadására kényszerülnek, amelyek mintegy szentesítik az illetőnek a munkaerőpiacról való végleges kizárását. Az egyik ilyen megoldás a rokkantság nyilváníttatása. Gaullier könyvéből megtudhatjuk, hogy az elmúlt két évtizedben a fejlett nyugati országokban ugyanolyan ütemben nőtt a rokkantságú dolgozók részaránya, mint a munkanélkülieké; e furcsa összefüggés magyarázata abban rejlik, hogy a hatóságok — a válságból adódó feszültségek érdekében — a rokkantság megállapításakor az egészségügyi indok mellett mindinkább figyelembe vesznek szociális szempontokat is. Olyannyira így van ez, hogy például Svédországban minden 60 év feletti, huzamosabb ideig elhelyezkedni nem tudó, ugyanakkor

még nem nyugdíjogosult férfit automatikusan rokkanttá nyilvánítanak. A munkaerőpiacról való kikerülés másik formáját az olyan munkanélküli segítők igénybevétele jelenti, amelyeket az idősebb korúaknak folyósítanak a nyugdíjkorhatár kezdetéig. Ez a megoldás azonban többnyire csak a legidősebbeknek, Franciaországban például csak az 55 év felettiek számára adatott meg. Így a munkanélküliséggel együttjáró hátrányok napjainkban az újból elhelyezkedni már nehezen tudó 45—55 év közöttieket érintik a legsúlyosabban.

Gaullier nagy teret szentel könyvében annak bemutatására is, hogy miközben mind többen szorulnak ki viszonylag korán a munkaerőpiacról, a munkahelyeken belüli karrierívek is módosulóban vannak: addig, amíg a gazdasági fellendülés korszakában az egyenesvonalú, a munkahelyi hierarchia mentén való fokozatos emelkedést és ezzel arányos megbecsültséget nyújtó karrierívek voltak a jellemzők, napjainkban már jóval a nyugdíjbanvonulás időpontja előtt megtörik az alkalmazottak jelentős részének pályafutása. A fizikai munkát végzők körében ez a tendencia a következőképpen nyilvánul meg: míg korábban sok kétkézi dolgozó számíthatott arra, hogy idősebb korára középszintű parancsnoki funkcióba (művezető, részlegvezető stb.) kerülhet, a technológiai forradalommal illetve struktúra-átalakítással járó modernizációs folyamatok következtében egyre kevesebbek számára adatik meg az ilyenfajta előléptetés, többek között azért, mert a munkáltatók a megüresedett középszintű posztok betöltésekor előnyben részesítik a fiatalabb és egyben képzetesebb dolgozókat. Ugyanilyen okok miatt a modernizációs folyamatok a felsőbb szintű irányító pozíciók birtokosainak karrierívét is mind jobban kikezdi. A változások azonban nem egyformán érintik a vezetők különböző csoportjait: egyes szociológiai vizsgálatok tanúsága szerint a „jobb” családokból származó és nagy presztízsű iskolákban végzett vezetők lényegesen sikeresebben alkalmazkodnak az új feltételekhez, mint az alsóbb osztályokból felemelkedett, kevésbé képzett káderek, akik között igen sokan már 40—45 éves korukban parkoló pályára, vagyis további előmeneteli lehetőséget nem nyújtó kisebb presztízsű munkakörökbe kerülnek.

A szerző részletesen foglalkozik művében azok helyzetével is, akik még csak rövid ideje nyugdíjasok. Míután a fejlett országokban jelentősen megnövekedett az elmúlt évtizedekben a

várható életkor és egyben jelentősen javult az idősebb korúak egészségi állapota, a nemrég nyugdíjba vonultakra egyre kevésbé jellemzőek az öregség klasszikus ismérvei: náluk még alig mutatkoznak a biológiai leépülés illetve a szociális elszigetelődés jelei. Épp ellenkezőleg: nagyfokú aktivitás jellemző rájuk, gyakorta folytatnak legális (netán illegális) gazdasági tevékenységet, időmérlegükben nagyon jelentős hányadot tesz ki a kertészkedés és barkácsolás, e korszopot tagjai igen fontos szerepet játszanak a helyi közéletben, a különféle kreatív vagy egyéb célokat követő egyesületek életében. Az is megfigyelhető, hogy egyre nagyobb méreteket ölt a fiatalabb nyugdíjasok körében a szervezett turizmus illetve a felnőttoktatásban való részvétel. E változások nyomán sok tekintetben elmosódottabbá válik az aktív dolgozók és a nyugdíjasok között húzódo választóvonal, és egyben igazoltak tűnik Gaullier könyvének legfontosabb tétele, miszerint ma már sok szempontból egységes korcsoportot alkotnak a fejlett ipari társadalmak éltesebb korú, de még nem kimondottan öreg tagjai, függetlenül attól, hogy az illetők túllépték-e vagy sem a hivatalos nyugdíjkorhatárt.

A 45 és 65 év közöttieket egységes korosztállyá kovácsoló tényezők sorában a szerző részletesen foglalkozik a munka világán kívül eső jelenségekkel is. Így például kitér arra, hogy az életkor meghosszabbodása következtében újabban sajátos többletterhek hárulnak az „érett” korúakra. Míg nem is olyan régen e korcsoportba tartozók általában csak unokáik felneveléséhez nyújtottak segítséget, ma már egyre nagyobb feladatot jelent e nemzedék számára az időskorú, egészségi problémákkal küszködő, 70—80 éven felüli szüleik támogatása.

Ha nincs is mód e recenzió keretei között arra, hogy részletesen ismertessük a szerzőnek az „érett korral” kapcsolatos valamennyi elemzését, hadd említsük meg végül, hogy a leíró részek tanulságai is sokszorosai a belőlük lejegyezhető szövegek tanulságainak (nem beszélve az élet különféle programjaiban való folyamatos együttlét elsősorban nem verbálisan felfogható élményeiről), ezért a magnón, jegyzetlapon megőrzött szavak mellett egyenrangú forrásnak tekinti a látogatások, találkozások és közös cselekvések, beszélgetések történeteit is, amelyekben ő maga is cselekvően volt jelen. Megfigyelhető azonban, hogy ebben a könyvében talán a kelleténél is inkább a háttérbe húzódik. „Nem

én vagyok a fontos" — sugallja írói magatartásával, miközben közvetve kiderül, hogy „részezőv kutatói” szerepén is túllépve cselekvő részese nemcsak az élmény- és információgyűjtés szituációjának, hanem, ha úgy adódik, cigány-ismerősei és barátai élete mindennapjainak is.

Amit tehát megértett, megtudott, megérzett és átélt, miközben könyve megírására készült, azt a dokumentumoktól a kézmozdulat és a szemvillanás jelentőségig terjedő források sokféleségéből merítette; világosan tiszta írói szándéka, magávalragadó megjelenítési készsége így előlegezte meg a hiteles, izgalmas, visszafogottságban is szenvedélyes szociográfiát.

Ezt a gazdag „anyagot” minden biztonnal sokféleképp lehetett volna megírni és megszerkeszteni. Diósi Ágnes szociográfiáját tematikusan tagolta, fejezetről fejezetre súlyosabb, „keményebb” kérdések követik egymást.

A Bevezetés már-már kitarulkozóan őszinte története bennem azt erősíti meg, hogy annak, aki ezt írja, hinni kell, mert szuverén személyiség (önmagához hűen viselkedik olyan kényes helyzetben is, mint amikor Lakatos Menyhért saját értékrendjének és írói magatartásának bíráló és némiképp bizalmatlan szavaival szembesül), hinni kell neki, mert munkáinak s életének története, írásainak valóságúsége, relatív ereje és színvonala hitelesíti ezt az életprogram-választást is, amiből a „Cigányról” született, s végül hinni kell neki, mert szereti a cigányokat, s hogy a cigányokat szeretni is lehet, ezt másokkal is el tudja hitetni.

A fokozatosság szerkesztési elve értelmében az első fejezet („Kultúra és mentalitás a cigány közösségekben”) néprajzi ihletésű, ahogy szerzője bevezeti: „anyaggyűjtő munkám »melléktermékeit« tartalmazza”. Micsoda batorság egyébként „melléktermékekkel” kezdeni egy könyvet, de Diósi Ágnes bizvást tehet így, mert amit a cigányoknak a tulajdonról, a magánéletéről, a közösségről, a magatartás-szabó törvényekről, az élet legfontosabb kérdéseiről, a születésről, a szülő-gyermek kapcsolatról, a szerelemről, a munkáról és a halálról vallott felfogásáról, ennek törzsi-nyelvi sokféleségéről itt megtudunk, az egyáltalán nem mellékes, az Diósi Ágnes átélt, eredeti élményeiből, szép történeteiből bontakozik ki, s mindamellet jól szolgálja az írói célt: tessék ezeknek az embereknek a tradícióit, mélyen gyökerező értékeit, elveit megérteni, életükben, viselkedésükben a más kultúra értelmét és szépségét is felfogni, mert csak így

bonthatók le a bizalmatlanság és az előítéletesség falai.

A második fejezet („Szeret az én istenem”) a léleké, a cigányság vallásos hitbe való kapaszkodásának, a törzsi kultikus tradíciók és a keresztény hitgyakorlás sajátos viszonyának, a lelkipásztori és karitatív munkának, az istenhit megmaradást-felemelkedést sugalló erejének történeteie.

Ezután a munka, a tevékeny életvitel, a megélhetésért vívott harc fejezetei következnek. Ha az előzőek a szerző etnológiai, antropológiai nézőpontjából íródtak, az utóbbiak szociológiai kvalitásúak inkább. Itt is előbb a spirituálisabb tevékenységről esik szó, a zenész-cigányok nemzedékeinek sorsváltozásairól, cseppet sem gond nélkül való útkereséseiről. A „Vándormunkások — vendégmunkások” félszáz oldalas fejezete pedig — a téma egyre „keményebb” — ragyogóan megírt cigányfoglalkozás-történet és a mindenkori munkavállalási-megélhetési küszködések remek szociográfiája. Igazából ebből lehet jól megérteni a törzsi-foglalkozási tradíciók, a településenként-tájanként eltérő foglalatossági jellegzetességek, a munkavégzéssel kapcsolatos viselkedések és a — számukra elsősorban felbomlasztó, a tájékozódást-biztonságot összekuszáló — „történelmileg változó idő” viszonyát. Aminek mai konkluziója legtöbbször a legnehezebb, a legmegalázóbb, a legrosszabbul fizetett, az emberséget legjobban megpróbáló, a hely- és szerepvállalás öntudatát leginkább leromboló, az emberi méltóságot legdurvábban megtipró helyzetek halmozódása. Mindennek frusztrációja pedig a teljes kiutatlanság és kitaszítottság miatti agresszív önsorsrontásban is gyakran tetőződik.

A foglalkozás dimenzióját logikusan egészíti ki a területi-települési szemszögű elemzés a könyv következő lapjain („Ahol az utak véget érnek”). Ott laknak ugyanis a cigányok, így kerekedik lényeges (John Rextől származó) megállapítássá a fejezetcím. Kiskundorozsma, Nyírvasvári, Kerepestarcaszek mellett Gaullier számos helyen azt is felvázolja könyvében, hogy szerinte milyen változásokra, reformintézkedésekre lenne szükség ahhoz, hogy könnyebbé váljon ennek a korábban alig ismert korosztálynak a helyzete (így például olyan rugalmasabb nyugdíjrendszer kialakítását szorgalmazza, amely jobban figyelembe veszi az egyes emberek sajátos élethelyzetét, és amely kívánság szerint a fokozatos nyugdíjbavonulásra is lehetőséget ad).